

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LXXVI. ÉVF. 1944.

MÁJUS—JUNIUS

3. FÜZET.

A tolerancia a XVI. században.

A XVIII. század felvilágosodása s a XIX. század liberalizmusa meg volt győződve arról, hogy a lelkiismeret-szabadságot a reformáció hozta meg. Ez volt az általános nézet még a XX. század elején is. Amint történni szokott, az egyes századok a maguk korának meggyőződését átvitték előző századokra, feltételezvé alaposabb vizsgálat nélkül, hogy akkor is ugyanazon nézetek uralkodtak. Mert ha alaposabban megvizsgálták volna a kérdést, szembe kellett volna ötleni, hogy Németország, a reformáció szülőhazája vallásilag zárt államokból állt a XVII. században, még Svájc is intoleráns volt, hiszen máglyára küldi Servét Mihályt.

A XX. század reformáció-történeti kutatása jogosan eltért attól a nézettől, hogy a lelkiismeretszabadság kérdését a reformáció központi problémájának, követelésének tekintse. Kimutatta világosan azt, hogy a reformáció központi problémája a hitből való megigazulás volt s annak bizonyítása, hogy Istennek a bibliában foglalt szavainak feltétlen érvényessége van.

Azonban ez a történelmi átértékelés túlmesszire ment s nem elégedett meg azzal, hogy kimutassa, mi volt Luther és Kálvin főproblémája, hanem tagadta azt is, hogy a tolerancia problémája egyáltalán felmerült volna a XVI. században. A német tudósok közül ezt állította Oswald Spengler az ő nagy feltűnést keltett művében, a *Der Untergang des Abendlandes*-ben; szerinte a vallási türelemről a kultúrák virágkorában nem lehet szó; ez csak a vallási közönbösség, a civilizáció korában lép fel. A XX. század elejének leghíresebb német egyháztörténésze, Ernst Troeltsch is azt vallotta, hogy a reformátorok nem voltak a vallásszabadság hívei. Nálunk a magyar történetírás egyik vezéralakja, Szekfű Gyula, hangoztatta

először, Troeltschre támaszkodva elsősorban, hogy vallásszabadságról a XVI. században nem lehet szó; toleranciáról, türelemről sem, mivel ezek a fogalmak csak a felvilágosodás korában, a XVIII. században, az emberi jogok érvényrejutása kapcsán valósultak meg. E tétel, hogy a tolerancia fogalmáról egyáltalán nem lehet beszélni a XVI. században, Németségára vonatkoztatva sem állhat meg, nyilvánvalóan téves azonban Magyarországra vonatkoztatva, ahol az erdélyi fejedelemségben Dávid Ferenc nemcsak hirdette a tolerancia eszméit, hanem az erdélyi törvényhozás azt meg is valósította.

Ezért Szekfű Gyula állításával szemben ezelőtt 14 évvel A vallásszabadság és Dávid Ferenc — címmel tanulmányt írtam, amelyet a budapesti unitárius egyházközség adott ki. Igyekeztem e füzetben röviden összehordani azokat az adatokat, amelyek a bel- és külföldön a vallási türelmességre mutatnak a XVI. században. A munka megjelenése után Mályusz Elemér, a budapesti egyet. evang. vallású történelem-tanára arra buzdított, hogy a XVI. századi toleranciára vonatkozó külföldi kutatásokat kísérem továbbra is figyelemmel. Szerinte ugyanis a toleranciát tagadó véleményt csak úgy lehet eredményesen megcáfolni, ha mindent összeszedünk, ami e tárgyra vonatkozik. Tanácsát megfogadtam s az újabb külföldi kutatások eredményeit vagyok bátor ez alkalommal az Unit. Irod. Társaság elé terjeszteni.

Az elmúlt évtizedben a kérdés kutatásával legnagyobb érdemeket egy amerikai tudós szerzett: Roland *Bainton* professor, aki átjött Európába s 10 évig tanulmányozta a kérdést. Meg akarta írni a vallásszabadság kérdését Kálvin korában s könyveiben tárgyalni akarta Servét Mihályt, Castelliot, Oechinot és Joris Dávidot a „négy eretneket”, akik hazájukból mind Svájcba menekültek. A gazdag Amerika megengedhette magának a luxust, hogy egyik fiát, aki egyébként egyetemi tanár, éveken át Európában tartotta egy tudományos kérdés megoldására. A második világháború kitöréséig azonban Bainton csupán egy részével készült el művének, még pedig a Joris Dávidról szólóval.¹

¹ Roland H. Bainton, David Joris. Wiedertäufer u. Kämpfer für Toleranz im 16. Jahrhundert. Leipzig. 1937.

Joris eddig, mint a XVI. század egyik vezető anabaptistája volt ismeretes, de az csak Bainton szorgalmas kutatásából derült ki, hogy Joris a vallási türelmességnek egyik első hirdetője volt. A holland Jovisnak menekülnie kellett hazájából, ahol az anabaptistákat üldözték s a svájci Baselben telepedett meg. Joris 1501-ben született, 1534-ben csatlakozott az újrakeresztelőkhez, majd önálló tanokkal lépett fel, 1542-ben írta Wonderbock című főművét. Svájcban álnéven húzódott meg Bâselban, három évvel halála után, 1559-ben holttestét mint eretnekét, irataival együtt megégették Baselban.

Minket a vallásszabadságra vonatkozó nézetei érdekelnek. Joris érvelése a vallásszabadság mellett majdnem kizárólagosan vallásos, nem racionalisztikus. Gondolatmenete a következő:¹

A hit szerinte a meggyőződés kérdése és mindenki a maga hitéből kell, hogy éljen és nem a máséból. A lutheri tanítás a megváltásról hisz egy történelmi cselekedetben. Joris a lutheri szemléletből indul ugyan ki, de a misztikus felfogáshoz alkalmazza. Az erkölcsi érv is másodrangú, bár elismeri, hogy Krisztus követésének egyúttal morális jelentősége van, mégis a megváltás útja részvétel Krisztus szenvedésében. A kereszt nem annyira történelem, mondja, mint belső tapasztalat. A megigazulás nem történhetik külsőleg, a régi embert le kell vetnünk. Krisztus születését és halálát saját tapasztalásunkban kell megismételniünk. A hit éppen ezért nem jelent hozzájárulást valamely cikkelyhez, hanem a szellem tapasztalatát. Jézus Krisztusban való hit nem egy kimondott szó, hanem örök, igaz erő. Ez a hit egyértelmű az újjászületéssel. A hívő ember különbözik a hitetlentől türelemben, alázatosságban és jámborságban. Az a hit, amely egyedül észből és tudásból áll, nem tesz senkit jámborrá és boldoggá, csak a szeretetben tevékeny hit. Az így körülírt hit által az ortodoxia alapjai összeromlanak, a vallásos viták is kiküszöbölődnek s a felsőbbiség illetékessége a vallásban elhárítva. A hitnek szokásos ismerető jeleit: a hitcikket s a biblia tekintélyét elutasítja. A hit szerinte csak a szellem erejében tesz bizonyosságot. Ha valaki hisz a Szentháromságban, ha tudja a Hiszekegyet, mindenét a

¹ Bainton, i. m. 790. köv. lapok.

szegényeknek adja: mindez nem használ az igazság szeretete nélkül. De a biblia se fontosabb Joris szemében, mint a hitcikk. Joris ugyanis kijelenti, hogy akinek Isten örök szava a szívében van, nem szorul semmiféle tanra, még a bibliára se. Az örök élő szó nincs az ember hatalmában, hanem az Istenében. Másképp az emberek segíthetnének magukon és üdvözülhetnének a biblia segítségével. De ha nemcsak az egész biblia, hanem mindaz megvolna, amit a Szentlélek által a világ kezdetéről az apostolok, próféták és szentatyák mondtak, mindezek se csinálhatnának valakiből új teremtményt. Hitcikk és biblia helyett Joris a szellemre hivatkozik. De ez még vezethet türelmetlenségre s ezért Jorisnak még egy próbaköve van: a szeretet szelleme, Krisztus szelleme. A megváltás útja: a szenvedés útja. Krisztus utánzása megköveteli, hogy újjászülessünk az ő szellemében és szenvedjünk, mint ő szenvedett. Mivel tehát a keresztényeknek szenvedniök kell, ebből következik, hogy ők nem üldözhetnek senkit. Az igazi gyülekezet nem tesz tönkre senkit, hanem ő maga szenved. Ki hát akkor az eretnek, kérdezi. Az az igazi eretnek, aki az újjászületésen nem ment át. Az igazi eretnek az, aki büszkének és makacsnak találtatik Isten előtt és merészkedik, hogy egy hitcikkben való tévedés miatt egy másikat gyalázzon, elítéljen, megöljön és meggyilkolja nevét, becsületét, hírnevét.

Ezen vallásfelfogás folytán az ortodoxia ismertető jelei megsemmisülnek s a vallásos vitapontok, viszályok is. Megvetéssel véltetik a külső ceremóniák iránt is. Az emberek megtarthatják a keresztelést, az úrvacsorát, a házasságot s a többi szentséget — mondja — s az örök igazságot mégse nyerik el, nem szerzik meg. Azok, akik Istent méltóan szolgálják, maguk egy szent templom vagy Istennek háza az igazság utáni szellemenben. Ezek számára felesleges a külső szentségek használata.

Az államhatalomnak sincs semmi köze a hithez, amely egészen Isten kezében van. A hit bensősége feltételezi szellemi dolgokban a felsőbbtség kizárását. A felsőbbtség, az állam hatásköre szorítkozzék a külső javakra és hagyja a hitet az igaz bírónak. A felsőbbtség szükséges a társadalom romlott állapota miatt, de csak a test felett ítélni, a lélek felett egyedül Isten ítél. Azt mondhatná valaki: nem igazi keresztényeket,

igazságos lelkeket gyilkolnak meg, hanem eretnekeket és csalókat, erre azt feleli Joris: akik szívükben egyenesek, azok mindig mint eretnekek szenvedtek. Hagyjátok a gatz állni, mint az evangélium mondta s bízzátok az ítéletet Istenre.

Idáig az igazi egyház negatív ismertető jeléről beszélt Joris, vagyis arról, hogy senkit se üldöz, pozitív ismertető jele pedig a szeretet. Ez kifejezést nyer a türelemben, a szelidségben és az alázatban. Ez a szellem kizár minden üldözést, sőt minden ócsárlást is. Nem kell szidni a pápát és barátokat, mondja. Micsoda kijelentés attól az embertől, akit a bíróság egykor arra ítelt, hogy nyelvét tüzes vassal átszűrjék, mert szidalmazta a pápát és a barátokat. Micsoda változása nézetének! Most azt mondja: Mi teszi az embereket oly keserűvé egymással szemben? A hamis, igazságtalan szív és a becsüvagyó szellem. Ha az egyik többet tud, mint a másik, ne gyalázza a másikat, még kevésbé büntesse. Azon iparkodjék, hogy a másik előtt járjon az igaz szeretetben, békében és igazságban.

A hitet ugyanis Isten úttá tette, amely Krisztushoz vezet s amely a reményt a szentlélek igazságához előhossa, amely a szeretetet, Isten maradandó lényegét az örökkévalóságban az élet számára napfényre hozza.

Eddig Joris nézetei a toleranciára vonatkozólag. A nézetek bírálata nem tartozik feladatomban sorába. Mindössze annyit konstatalok, hogy Bainton kutatásai nyomán kétségtelenül eggyel bővült a XVI. században azok száma, akiket a tolerancia előharcosai közé számíthatunk. Ezért közöltem Joris érvelését részletesen, hogy kétség ne merülhessen fel az ő személyét illetőleg.

Mert annyi bizonyos, hogy a XVI. század más reformátorainak a tolerancia iránti magatartásuk tekintetében sok homály volt a legutóbbi időkig. E homály eloszlatásában nagy része volt az utolsó évtizedben Heinrich Hoffmannnak, a svájci Bern egyetemén az egyháztörténet professzorának.¹ Hoffmann professzor hangsúlyozza, hogy a kérdés bonyolult s egykönnyen nem lehet határozott igennel vagy nemmel felelni arra a kérdésre, hogy a reformációnak köszönhető-e a vallásszabad-

¹ H. Hoffmann: Reformation u. Gewissensfreiheit, Giessen, 1937.

ság. Mert egyrészt a reformátorok abszolút igazságfogalommal voltak eltelve tanaikat illetőleg s ebből kifolyólag kemény kényszer alkalmazására is készek voltak, másrészt a római egyház tekintélyének lehanyaglása általában megrendítette a tekintély elvét — s így a maguk tanait nem állíthatták oda legfőbb tekintély gyanánt. Luther felfogása a vallásról, mint lelkiismereti vallásról — bibliai alapja ellenére — határozott szakítást jelent nemcsak a középkorral, hanem a katolikus egyház egész álláspontjával. Különbséget kell azonban tenni Luther és követői között, vagyis a reformátor és a későbbi lutheránus ortodoxia között. Luther sok tekintetben modernebb, mint 16. századi epigonjai.² Nem vonható tehát kétségbe, hogy a lelkiismeret-szabadság tanának csirái a reformátorok gondolatvilágában megvoltak, bár az is igaz, hogy maga Luther későbbi éveiben, továbbá Kálvin az állami hatóságok eretnek üldözéséhez s a hit kényszerítéséhez bizonyos fokig hozzájárultak.

Hoffmann kutatásainak legértékesebb része, mikor összefoglalja, milyen indokokat használtak a XVI. században a türelem, a tolerancia érdekében a kisebb felekezetek, s mit mondanak a reformátorok.

Az első motívum, amit hangsúlyoznak, hogy a különböző keresztény egyházaknak létezésükhöz viszonylagos joguk van, az egység elég a lényeges dolgokban. Ezt a tétéit Luther nem fogadja el, ez Erasmus tétele, amely azután tovább él. Már 1528-ban a berni disputáción megragadó szavakkal fejezi ki ezt Bucer. Azt mondja, hogy ő és barátai Luthert annak ellenére, hogy más a felfogása az úrvacsora kérdésében, testvérüknek tartják, mivel Jézusban való hitükben, mint egyedül üdvözítőben, vele egyek. Luther ellenben Zwinglit nem tartja kereszténynek s vele a marburgi találkozón kezét se akar fogni; Luther ugyanis olyan sziklaszilárdan hisz a maga tanainak abszolút igazságában, hogy Erasmus tanát, amely szerint elég a kereszténység lényegében az egység, egyebekben különbözőek lehetnek a tanok: közömbösségnek és kételkedésnek skepsisnek tartja. Tehát a toleranciának ez az indokolása, a különbségtétel lényeges és kevésbé lényeges tanok között s ez ala-

² K. Holl, *Gesammelte Aufsätze*. Bd. 1. Luther. 105. lap. Tübingen 1921.

pon az egyes keresztény felekezetek közötti türelem a protestantizmus u. n. mellékáramlataitól származik.

Egy másik indokolása a türelemnek az volt, hogy a más-gondolkodásúak üldözése ellenkezik a keresztény szeretettel. Ezt Castellio 1554-ben, Servét megégetésekor írt művében a következőkben fejti ki: „Oh Krisztus, mondja Castellio, úgy megváltoztál? Míg a földön vándoroltál, oly szelíd, irgalmás s hosszútűrő voltál... Most valóban egészen más lettél? Azt parancsolod, hogy azokat, akik parancsaidat nem úgy értelmezik, amint a mi felsőbbségünk kívánja, tűzzel és vassal kiírt-sák? Ó borzasztó istenkáromlása és gonoszsága az embereknek, akik merészelik Krisztus számlájára írni azt, ami csak a sátán parancsára és bujtogatására történhetett meg!” Figyeljük meg Castellio felfogását: a sátán és istenkáromtana nincs az eretnekekre vonatkoztatva, sőt ellenkezőleg azokra, akik üldözik a más felfogásukat s e tekintetben Krisztus akarására hivatkoznak. A keresztény szeretet argumentuma *nem* Luthertől származik. Luther ugyanis azt mondta, hogy senki se szeressen jobban mást, mint Istent és Krisztust, ahol ez jön tekintetbe, a szeretet megszűnik. Kálvin pedig azt mondta, hogy semmiféle emberi gerjedelem a szent buzgalmat nem lankaszthatja, amikor az Isten szent nevét megszenteltelenítik. Szóval ezt az érvet a reformátorok elutasítják s csak a reformáció mellékágai hivatkoznak reá.

Ezzel szemben egy harmadik tolerancia-érvnek erős gyökerei vannak Luther tanításában: ez a lelki és a világi uralomnak különbözősége. Isten országa és a császáré szerinte két működési kör, amelyet el kell különíteni. Mindkettő különböző jellemű és különböző a feladata. Krisztus országában a kegyelem, a szeretet, a bűnök megbocsátása uralkodik, a világi birodalomban a kard, az erőszak és a félelem. „A felsőbbség ne gátolja — mondta Luther 1525-ben —, hogy ki mit tanít vagy hisz, evangélium-e az, avagy hazugság. Elég ha megakadályozza, hogy valaki felkelést vagy békétlenséget hirdessen.” Idézte ez időben Luther Máthé evangéliumának 13. részében levő példázatot. A szolgák ki akarják szedni a földből a konkolyt, de a gazda nem engedi, mert esetleg a konkollyal együtt a búzát is kiszaggatják. Hagyjátok, hogy együtt nőjön mindakettő aratásig, mondja.” A lélek nincs a császár hatalma alatt.

Az eretnokség lelki ügy. Azt nem lehet semmiféle vassal szétvagdálni, semmiféle tűzzel megégetni, vízbe fojtani, stb. Luthernek ezen és hasonló nyilatkozatai eléggé bizonyítják álláspontját abból az időből, amidőn ő is még küzdött a római egyház ellen. Később álláspontja megváltozott. Tíz évvel később már azt mondta, hogy a felsőbbségnek nemcsak világi feladatai vannak, hanem fontos hivatása az is, hogy Isten tiszteletét előmozdítsa, az istenkáromlást és bálványozást megakadályozza. Ez egészen másképp hangzik, mint az előbb idézett mondat, hogy a lelki és a világi kormányzat úgy különbözik egymástól, mint az ég s a föld. Az anabaptisták azonban Luther eredeti kijelentéseihez következetesen ragaszkodtak s a világi hatalom befolyását távoltartották az egyháztól.

A negyedik türelemhez vezető motívum szintén Lutherre vezethető vissza. Ez a gondolat: a hit Isten ajándéka. Ami Isten szava, azt nem tanulhatjuk meg a pápától, sem a zsinatoktól, hanem magunknak kell dönteni. Itt az életünkről van szó. Ezért Istent a szívünkben kell nézni: ez Isten szava. Másképp nincs belezárva. Továbbá más helyen ezt mondja: Amily kevésbé mehet helyettem más az égbe vagy a pokolba, épp oly kevésbé tud helyettem hinni vagy nem hinni. Wormsban is az egyház és a pápa, a császár és a birodalom tekintélyével szemben a maga lelkiismeretére hivatkozott. Azonban később ebből is engedett. Már t. i. elsősorban politikai okokból. Az anabaptisták ellen, mivel azok a háború ellen is felléptek s kommunisztikus tanokat is hirdettek, az állam fellépését velük szemben jogosnak tartotta. Azonban később már azt a nézetet is hangoztatta Luther, hogy a felsőbbségnek kötelessége megakadályozni, hogy az alattvalók között egyenlenség támadjon s a szekták ellen szólta ama kijelentése, hogy aki a város szabályait nem tartja meg, az kotródjék onnan. Szerinte az állam az egyedül igaz evangélikus tanítást tűrje csak, mivel az evangélium más tanítást maga mellett nem szenved. Ide érkezett el Luther, hogy a maga biblia magyarázatát és tanítását tartotta egyedül igaznak s a felsőbbségtől azt kívánta, hogy más tanítást ne tűrjön.

Mint látjuk, H. Hoffmann világosan felvázolta mindazokat az érveket, amiket e században felhoztak a tolerancia mellett s ezzel Spengler és Troeltsch állítását igazolta. Kitűnik két-

ségteleneül, hogy nem a XVIII. század vetette fel először a vallási türelem eszméjét, hanem, ha más érvekkel is, de a XVI. században már fellépett ez az eszme. Megállapítja Hoffmann azt is, hogy a toleranciáért a XVI. században misztikusok, úgynevezett spiritualisták és humanisztikus irányú keresztények küzdöttek leginkább.

Hoffmann kutatásai csak annyiban hiányosak, hogy nem említi meg az unitáriusokat és a mi Dávid Ferencünket. Dávid Ferenc tudvalevőleg két motívumra alapítja a türelmességet — az egyik az, hogy a hit Isten ajándéka, ez mint Hoffmann is megállapítja, még Lutherre vezethető vissza. A másik motívum, amire Dávid Ferenc hivatkozik: a szeretet, ugyanaz, amire Joris és Castellio is hivatkoznak. Pl. A *De regno Christi* c. művének ajánlásában ezeket mondja: A keresztények elleni a vétkek, melyek ellen erénnyel kell küzdeni s a rosszat ellenkező szerekkel kell gyógyítani. Ezek a szerek pedig a béketűrés, a szerénység, a kegyesség — ezek a keresztény vallás igazán győzelmes fegyverei. Nem pedig az, hogy a tanítás tiszte a hóhérra bízassék. A vallás igazságain már ezer évnél régebben foly a vita, ártatlan vérrel már sokszor elhalt a föld, tudatlanság és vakbuzgóság miatt. E vita azonban a szereteten kívül semmivel el nem dönthető. Aki hajlandóbb megbocsátásra, mint haragra, az Isten természetét követi, mely bár tudja bűnös voltunkat, megtérésünkre kegyelmesen várakozik. Nyilvánvaló, hogy aki erről másképen gondolkozik, más véret szomjuzza. Lássá, miképen számol Istennek. A kegyességet, béketűrést, irgalmasságot és engedékenységet lehetetlen megbánni, a kegyetlenséget és vakmerő ítéletet ellenben lehetetlen meg nem bánni.¹

Ahogy Dávid Ferenc a tolerancia gondolatát fejtegette, az méltóan sorakozik Joris és Castellio érveléséhez. Elég sajnós, hogy nemcsak Hoffmann nem ismerte, hanem hazánkban Szekfű Gyula sem, mert különben nem mondta volna, hogy a XVI. században toleranciáról nem beszélt még senki.

Még csak annyit jegyzek meg, hogy a szabadság eszméje korunkban sokat veszített régi vonzóerejéből. A ma korszakéja nem a szabadság, hanem a tekintély s nem az egyenlőség,

¹ Jakab Elek, Dávid Ferenc, 163. l.

hanem a közösség. Olyan korban élünk, amely az észts a tiszta kritikát ismét el akarja nyomni. Hogy a politikai s a gazdasági szabadság a XIX. század óta uralomra jutva, sok kárt okozott az emberiségnek, azt minden tárgyilagosa embernek el kell ismernie. Hogy e téren, a gazdasági és politikai téren, korlátozni kell a szabadságjogokat, nem vonható kétségbe. De a gondolat, lelkiismeret és nevelésszabadság kérdésében nem engedhetünk. Az unitárius vallás már a XVI. században a vallásszabadság álláspontjára lépett, ez eszme mellett századokon át hűen kitartott. Méltatlanok lennénk őseinkhez, ha erről a megszentelt útról csak egy vonalnyit is eltérnénk s ezzel Dávid Ferenc magasztos emlékét megsértenénk.

Botár Imre

A gimnáziumi tanterv módosítása.

Felszomorító, hogy a tanulók túlterhelésének enyhítésére irányuló tanterv-, illetve óratervmódosítás kapcsán a természettudományos tárgyak óraszámának és az ezzel együttjáró tananyag csökkentésére irányul éppen és újból a törekvés. A jelenlegi és a tervezett állapotot az egy évszázaddal előttivel összehasonlítva, a tanügyi fejlődés, mintha megint a II. Ratio szegényesen sívár eszmevilágával, a latin, mint főtárgy körül keringő középfokú oktatással kacérkodnék. Fenyegető, hogy a célzatosságától mentesített, pusztán tanügyi szempontból elbírált Entwurftól kezdve, Trefort törekvésein keresztül Klebelsberg és Teleki munkásságáig vezető fejlődés sok eredménye elértéktelenedik, vagy megközelíti a dohos levegőjű klasszikus oktatás szintjét. A jelenlegi állapot kissé a 70-es évek humanizmus-realizmus harcára emlékeztet, de a jelenkor ismeretének tudása és a mult igazságainak a megértése nélkül. Az akkori kísérletezések és félrendszabályok sok szűk látókörű embert termeltek ki, félős, nehogy most is ilyenek nevelődjenek.

Az 1938-as tanterv világosan körvonalazta a középiskolai, illetve gimnáziumi oktatás célját a humanisztikus és reális elemeket egyaránt és egyformán tartalmazó, európai műveltség színvonalán álló, gondolkodva törekvő embertípusnak és az erkölcsös társadalomba könnyen beilleszkedni tudó, munkás egyénnek a nevelésében. A tanterv is a szellemi és a reális élet dinamikai egyensúlyára való törekvés jegyében született meg, figyelembe véve a korszerű általános műveltség fogalmához hozzátartozó természettudományos képzettség adta szellemi, gyakorlati és erkölcsi tényezőket.

A természettudományos tárgyak gimnáziumi oktatásával kapcsolatos fokozatos megszorítások következtében azonban a Részletes Utasításokban oly szépen kiemelt, a természettudományok nevelőhatására s a természettudományos ismeretek értelemfejlesztő fontosságára utaló, alapvető elvek lassanként elfelejtődtek. Elsősorban a nyelvtanítás jutott aránytalan szerephez. Az anyanyelv és irodalom kétségtelen fontossága, valamint az élő kultúrnyelvek természetes szükségessége mellett